

Мистецькі біографії

ЄВГЕНІЯ КУЖАВСЬКА

ЗЕРОВ
ПОХОВАЛЬНИЙ
ПРОМОВЕЦЬ

Харків
«ФОЛІО»
2020

«І от, журно схиляючи голови перед дочасною могилою великого діяча землі української, ми бажаємо йому непорушного спокою, тихого сну, а самі підемо працювати й сподіватись, і, може, діждемось часу, коли у нас встане ціле покоління таких щирих, невтомних працівників, яким був покійний».

*М. Зеров. Слово над могилою
Бориса Грінченка, 9 травня 1910 року*

I. БОЯГУЗ

Весна продовжувала змагатись із зимою, намагаючись хоч трохи очистити обличчя неба від хмар, що передвіщали чи то сніг, чи то огидний будь-якому перехожому дрібний дощ. Виходило в неї вкрай погано, зима після найнезначнішої перемоги суперниці з відвертою легкістю брала реванш. У свої двадцять вісім він усім серцем підтримував весну, уявляючи, як на її свіжому рожевому личку щоразу відбивалась гіркота поразки. Цю гіркоту Микола Костевич — так його називали учні гімназії — відчував у роті останні два місяці. Особливо насичений смак вона отримала в лютому, коли під Києвом зупинились червоні загони. Прізвище «Муравйов» не сходило з вуст дрібних торговців на вулицях, він чув його на перервах від своїх учнів та інколи — колег. Читав у смутку очей поважних працівниць бібліотеки і гарненьких гімназисток. Навіть Соня якось ненароком кинула це прізвище в порожнечу тихого надвечір'я.

— Що буде? — запитувала вона, але Микола не міг їй відповісти.

— Що там було? — запитувала Соня за місяць, коли він складав списки своїх учнів, що загинули під Бахмачем і Крутами. А він міг назвати лише прізвища. І оцінки, які вони отримували на уроках латини.

Коли вперше переступив поріг класної кімнати і відрекомендувався блискучою аудиторії, почув питання:

— А як правильно звучить ваше прізвище — ЗЕров чи ЗерОв?

— Я відгукуюсь і на ямб, і на хорей, — відповів чорнявому гімназистові.

— А в перекладі з латини — це...

Насміхались чи просто перевіряли його?

— «Нуль», але мені більше подобається трактувати як «ніхто», — усміхнувся у відповідь. — Урешті, Одисей, коли зустрівся з циклопом Поліфемом, теж назвався «Ніхто». І йому це зовсім не зашкодило.

Повертатися думками з далекої сонячної осені в холодну напіввесну було непросто. Сьогодні, 19 березня, після місяця кривавого терору і встановлення такого-сякого миру завдяки німецьким військам, Київ прощався з героями Крут. Газети з маніакальною віртуозністю в перші ж три дні затерли до дірок слова «юні герої» та «Аскольдова могила», хоча ховати загиблих мали на Новому Братському військовому кладовищі на Звіринці. На Аскольдовій могилі планувалось поховання тільки двох із двадцяти семи: Володимира Наумовича та Володимира Шульгіна, в одній труні — вони обнялись у момент розстрілу. Але надто поетичним було словосполучення, аби його не підхопили і не виялозили в кілометрах солодкавих дефірамб, від яких гіркота в горлі ставала відчутнішою.

На вокзалі було людно. Микола розглядав юрбу, намагаючись відігнати думки про Соню. Чого їй було йти сюди? У страшне місиво з багна, людей і смутку? Останнім часом весна вдавалась до більш брудних способів повернути собі статус першої леді. Заяложене хмарами небо падало тягарем на плечі.

Візники зі своїм печальним вантажем рушили вулицею, за ними потягнулись люди, перетворивши натовп у процесію. Микола не відразу помітив, що опинився на відстані витягнутої руки від одного з возів із двома темними трунами. Різко сповільнив ходу, аби позбутися моторошного сусідства, не розуміючи, чому воно його так гнітило. З-за правого плеча виринула струнка постать, погляд блакитних очей різонув раптово, примусивши пильно вдивитися в обличчя.

— Добридень, Миколо Костьовичу, — спокійно мовив блакитноокий, у якому пан професор — а саме такого статусу набув Микола з вересня 1917 року — увпізнав одного зі своїх студентів.

Цей був живий, на відміну від тих, з якими сьогодні прощалося місто. Однак ділити з хлопцем дорогу до кладовища чомусь не хотілось. Перебрав у думках кілька приводів ввічливо загубитись у натовпі, пошукав очима знайомих — намарно. Хоч раптом на мить здалося, що десь у глибині юрби тонкий промінь умираючого, ще не весняного сонця вихопив бліде обличчя Соні. Примарилось.

— Спитаєте, чому я не пішов? — без церемоній запитав блакитноокий, ім'я якого Микола вже згадав — Марко Лозницький.

— Куди?

— Під Тернопіли, — сумно усміхнувся Марко.

— Не питаю. Тут усі не пішли, — повільно відповів Микола, подумки оцінивши метафору.

Крутян було не триста — залізничну станцію боронило близько 600 юнаків супроти шести тисяч Муравйова, але хіба це не такий самий подвиг спартанців? *Aut cum scuto, aut in scuto*¹.

Процесія повільно просувалась Бібіковським бульваром. Марко, як на зло, не відставав, але й нічого не говорив. Від його мовчання Микола почувався незатишно.

Київ на його очах перетворився з міста вишуканого в місто сіре і неохайне. Хлопець із Полтави, наївний і трохи

¹ *Aut cum scuto, aut in scuto* (лат.) — зі щитом або на щиті.

романтичний, Микола закохався спочатку в Київ, а потім — у дівчину з цього міста. Закохався у якісні костюми і взуття перехожих, театри і вистави, аромат бузку і цвіт каштанів у тихій прозорості повітря, зовсім дешево, але надзвичайно смачну каву в десятках маленьких кав'ярень на вулицях. Тільки в цьому місті могла жити струнка і тендітна дівчина в черевичках на підборах і легкій світлій сукні. Справжня Навсікая. У брудному Києві, який тхнув страйками робітників на «Арсеналі», сотнями чобіт червоної солдатні, кров'ю і смертю, мітингами на площах, не було місця цвітінню каштанів. Посеред такої київської вулиці він не хотів бачити Соню. Можливо, саме той, квітучий кавово-бузковий Київ і пішли захищати його учні.

— Я раніше ніколи не замислювався, як народжуються міфи, — почав Марко, про якого Микола вже забув — от, наприклад, як народився міф про Дедала та Ікара? Може, Ікар зовсім і не літав, може, він просто розігнався і впав зі скелі, а крила його були схожі на жалюгідні шматки з тканини та мотузок. Хтозна. Але ми знаємо Ікара як того, хто кинув виклик богам, самому Сонцю.

Микола похмуро глянув на небо. Сонце поперемінно затуляли обдерті сірі хмари, що не надавало урочистості його сяючому обличчю. Такому сонцю, напевно, можна було кидати виклик. А от коли проти тебе шість тисяч? Наскільки це складно уявити? Скільки людей зараз ідуть за домовинами загиблих? Три, чотири тисячі? Хтозна.

— Вони обіцяли оголосити мені бойкот, — байдуже кивнув Марко в бік однієї труни, — бо я не пішов.

Микола стенов плечима:

— Як бачиш, своє слово вони тримають, — зауважив він.

Повз них на підводі пропливли дві мовчазні труни. Марко невесело усміхнувся.

— Максималісти, — резюмував він.

— А ти?

— Я — навряд.

— У твоєму віці — це майже злочин.

— Без «майже». Найстрашніший злочин, — сказав Марко майже сумно.

Хоча, хто вирішує, що саме вважати злочином? Для різнобарвно вбраної більшовицької армії злочином було — грабувати місцеве населення. Для німців, що тепер педантично розвішували на перехрестях і будинках таблички з назвами вулиць і установ, злочином була, напевне, неакуратність. Хтозна, як зміниться Київ за кілька років і в яких злочинах звинуватять його самого. Микола зусиллям волі примусив себе відмахнутися від нав'язливих думок. На думку Соні, для київської панночки злочином було знати точну адресу Миколи, адже студентки ніколи не ходили до знайомих юнаків додому, так було «не прийнято». Зеров згадав, як уперше переступив поріг квартири № 17, що на вулиці Велика Підвальна, у тому ж будинку розміщувалось Українське наукове товариство. Гімназія була поряд — лиш прогулятись до Сінного базару, вистачить на коротку розмову з другом. Упівока глянув на учня, ледь помітно хитнув головою: такого супроводжувача від роботи додому добровільно Микола б не обрав.

Марко, як Мефістофель, слідував за ним усю дорогу до кладовища. Його викладач мав надію, що той знудиться і зникне хоча б під час мітингу біля будинку Педагогічного музею, де розміщувалась Центральна Рада. Але Марко не зникав, гірше — уважно слухав промовців. Микола ковзав поглядом фасадом будинку. Інкерманський камінь. Кажуть, з нього зводились палаци старого Риму. Грушевський, ніби віддаючи шану цьому факту, почав виступ із латинського афоризму.

Урешті процесія рушила далі, звернула на Фундуклеївську. Біля готелю «Франсуа» Микола втратив будь-яку надію позбутися свого не надто балакучого супроводжувача. Той, у свою чергу, вирішив спровокувати Миколу на такий-сякий діалог.

— Ви виголошуватимете промову? На кладовищі? — запитав він.

— Не мав такого наміру, — відповів Микола.

— Чому? Я читав у газеті вашу промову над могилою Бориса Грінченка.

— О, то я вже майже професійний поховальний промовець...

— Щось на зразок.

Микола зітхнув.

— Сподіваюся, ти помиляєшся, — сумно усміхнувся він, розмірковуючи про те, чи справді цей юнак десь знайшов «Раду» кількарічної давнини чи переповідає чийсь слова. Про кар'єру виголошувача промов над могилами Микола точно не мріяв. От тільки якийсь дивний дзвіночок тривоги дзенькнув чи то у вухах, чи десь у глибині горла, примушуючи його завмерти. Після такого дзвіночка, зазвичай, у пам'яті виринала картинка зі сну, що дивував своєю регулярністю останні кілька років.

Сон, зазвичай, огортав його під ранок, примушуючи забути про все на світі. Одне і те саме напівмарення, картини якого він встиг вивчити напам'ять. Височезні стовбури дерев, що сягали неба, — принаймні, Микола не міг роздивитися угорі нічого, крім гілок цих дерев. Ні, не просто дерев, цілком очевидно — то були сосни. Він стояв на якомусь пагорку перед стіною правічного лісу, обличчям до нього. А за спиною... За його спиною щось — він не міг відповісти, що саме, — чекало, поки він озирнеться. Щось, що таїло небезпеку. Однак Микола не озирався.

Прокидався іноді від власного крику, іноді спокійно. З відчуттям нестримного бажання поринути в ліс, сховатися в ньому, знайти серед хащ тишу і спокій. Про ліс він згадав і зараз, ідучи Хрещатиком за трунами своїх учнів. Від повного занурення в підсвідоме його відволікла метушня по праву руку. Марко різко відскочив убік, відсмикнув рукав пальто, в який вчепилась чиясь рука. З другого боку з юрби випірнув хлопець, обличчя якого здалось Миколі знайомим. Поки Марко відхилявся від удару другого нападника, Микола впізнав у першому свого учня. Він уже хотів зупинити їх зауваженням, однак нападники й самі завмерли в нерішучості, побачивши викладача.

— Миколо Костьовичу! — вдихнув перший.

Марко похмуро глянув на нього з-під лоба. Далі діалог не клеївся, певно, хлопцям було непросто пояснити, чого

ЗМІСТ

Промова перша. На Аскольдовій могилі	3
I. Боягуз	5
II. Погані знаки	14
III. Соловей імператора	22
IV. Помічник хормейстера	31
V. Трунок і лезо	42
Промова друга. На Байковому цвинтарі	51
I. Смерть кошового	53
II. Гетьман і отаман	61
III. Льох мистецтв	68
IV. Весілля	76
V. Угода	84
VI. Твоє ім'я	92
Промова третя. На Лук'янівському кладовищі	99
I. Сціла і Харібда	101
II. Аргонавти	108
III. Хронограф революції	113
IV. Катерина	120
V. Дружина професора	126
Промова четверта. В урочищі Сандармох	133
I. Золоте руно	135
II. Кольт	143
III. Лікування доктора Фрейда	151
IV. Треті двері	158
V. Перевізник	166
VI. Інститут шляхетних дівчат	177
VII. Міжсвіття	181